

Vzrůstající význam morálního faktoru v rozvoji socialismu

MARIE HARDTOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

1. Úvod

V celém procesu přechodu k intenzifikaci ekonomiky, k radikálnímu urychlení sociálně ekonomického rozvoje, jak jsou tyto procesy zakotveny v materiálech XXVII. sjezdu KSSS, XVII. sjezdu KSČ a ve sjezdových materiálech bratrských stran, má svou nezastupitelnou a někdy i rozhodující úlohu morální faktor. Úspěchy světového revolučního dělnického hnutí, vítězství proletářských revolucí a další rozvíjení jejich výsledků nebyly možné bez odpovídajícího mravního úsilí, bez nasazení nejvyšších duchovních potencií lidí, bez odanosti revolučním ideálům.

Vzrůstající úloha morálního faktoru je vnitřně spjata se základní strategickou linií rozvoje politického systému socialistické společnosti, zakotvenou v nové redakci Programu KSSS, a spočívající ve zdokonalování socialistické demokracie, ve stále úplnější realizaci socialistické lidové samosprávy na základě aktivní účasti pracujících, jejich kolektivů a organizací na řešení otázek státního a společenského života. Tato strategická linie přirozeně není abstraktně teoretickým postulátem. Vychází z reálné dějinné zkušenosti vývoje socialistické společnosti, z objektivně zjištěných pozitivních trendů ve vývoji lidského faktoru, z politické a morální vyspělosti pracujících, z vysoce rozvinutého pocitu občanské povinnosti a odpovědnosti za vlastní jednání, za činnost kolektivů i celé společnosti, ze stále hlubšího pronikání morálních hodnot a kvalit do vědomí pracujících a do jejich aktivit.

I když socialismus vytvořil zásadní ekonomické předpoklady pro sjednocení členů společnosti ve skutečné „sdružení výrobců“, nelze aktivity vedoucí k takovému sjednocení chápat jako samočinné a automatické. To, jak se v současnosti daří a v budoucnu bude dařit uskutečňovat tento proces sjednocení i v morální oblasti — a to i v praktickém, každodenním, se společenskou produkcí v nejširším smyslu spjatém osobním životě lidí — závisí na řešení objektivních rozporů společenského vývoje vyvolávaných přirozenou dynamikou rozvoje, ale i nedostatky a chybami subjektivního činitele. Úspěšné výsledky v tomto směru jsou podmíněny nejen objektivní, především ekonomicky determinovanou situací, ale i subjektivními činiteli, cílevědomou politikou společnosti, jejich jednotlivých složek a institucí, založenou na důsledném uplatňování vedoucí úlohy strany při formování morálního profilu socialistické osobnosti.

Zvláště dnes, kdy je podle slov M. Gorbačova třeba „dosáhnout nové kvalitativní úrovně společnosti... celého souhrnu životních a pracovních podmínek“, kdy je třeba aktivizovat všechny sféry společenského života, zásadně urychlit sociálně ekonomický rozvoj, radikálně dynamizovat jednotlivé složky a hybné síly podmiňující vyšší produktivitu práce a odstraňovat vše, co brání jejímu růstu, je nutné vytvářet nový prostor a možnosti pro rozvoj subjektivního činitele. Účinně mobilizovat síly a schopnosti jednotlivých společenských subjektů a v souvislosti s tím aktivně působit na individuální, skupinové, celo-

společenské morální vědomí, znamená dále rozvíjet pocit morální odpovědnosti vůči společnosti.

2. Determinace a strukturace morálního faktoru

Morální faktor je podle našeho názoru bezprostředně výrazem zvláštní stránky společenského vědomí. Je však determinován objektivními podmínkami, společenskými, zvláště ekonomickými vztahy, sociálně třídními potřebami, celou podstatou společenského zřízení. Uplatňuje a projevuje se v reálných stavech vědomí společenských skupin, v jejich konkrétních činech a jednání. V socialistické společnosti vyjadřuje schopnost mas aktivně a s vnitřní angažovaností plnit složité ekonomické, politické, vojenské a další úkoly. Podle Engelsových slov se zde účinky vnějšího světa na člověka projevují jako „ideální snahy“ a v této podobě se stávají 'ideálními silami'“ [Marx—Engels 1967 : 311].

Morální faktor je však někdy odtrháván od objektivních podmínek a přeceňován. Marxismus přisuzuje morálnímu faktoru významnou úlohu, ale vyvozuje jej z dialektické souvislosti s ostatními faktory nadstavby, s objektivními, zejména materiálními podmínkami. Nevyvozuje obsah morálního faktoru z automatizovaného společenského vědomí, ani pouze z existujících politických a morálních norem.

V morálním faktoru jako specifickém vyjádření společenského, zejména mravního vědomí existují dvě nejdůležitější vrstvy, které charakterizují hloubku a preciznost odrazu reálné skutečnosti a rovněž sílu a tendence zpětného morálního působení na historickou skutečnost. Je to vrstva teoretická, která bývá také nazývána společensko-ideologickou a je tvořena převážně racionální složkou morálního faktoru, těsně spjatou s politickou sférou. Druhá vrstva je empirická, lépe řečeno sociálně psychologická, a je tvořena psychologickými prvky morálky a zvláště sférou společenské psychologie.

Teoretická (společensko-ideologická) vrstva morálního faktoru je určována především momentem filozofickým a politickým; reaguje však i na různé další prvky vědeckého obrazu světa, na jejich ideologické zdůvodnění, je těsně spjata s vědeckým světovým názorem. Zahrnuje morální koncepce, představy a teorie (týkající se podstaty, obsahu, charakteru, příčin apod. odpovídajících společensko-politických jevů). Patří sem vědomosti a ideje o vlasti, státu, třídě a třídních vztazích, o společnosti a její struktuře, o hybných silách, o úloze politické činnosti strany atd., sloužící jako základ dobrovolné, spontánní mravní aktivity. Do této vrstvy zahrnujeme i normativní pojmy interiorizované a přeměněné v individuální přesvědčení lidí, jako morální autorita, odvaha, hrdinství, stálost názorů a jednání, statečnost, hodnota života atd.

Duchovní, a tedy i morální potřeby se prostřednictvím subjektivní formy společenských a osobních zájmů stávají konkrétními vrstvami lidského snažení, lidských přání a činů. Vzniká konkrétní mravní kultura společnosti.

V socialistické společnosti se v mravních koncepcích, teoriích, názorech, ideálech a cílech, a zejména v činech, odrážejí společenské potřeby lidových mas v oblasti morálně politické jednoty, spolupráce a nutnosti mobilizovat všechny duchovní a materiální síly k výstavbě a obraně socialismu. Tyto společensko-ideologické rysy socialistického morálního faktoru jsou charakterizovány poměrnou stálostí a logickou uceleností. Jejich formování neprobíhá živelně, ale cílevědomě, pod vlivem jednotlivých sociálně politických institucí a organizací, zprostředkujících působení umění, vliv mravních autorit apod. Tyto prvky morálního faktoru jsou hluboce vědecké, objektivně pravdivé, historicky progresivní. V socialismu jsou proniknuty duchem dějinného optimismu.

Druhou, empirickou vrstvu tvoří psychologické zvláštnosti, které jsou odra-

zem konkrétní každodenní všední výrobní i jiné činnosti, která působí na úrovni běžného vědomí. Jestliže se společensko-ideologické prvky morálního faktoru cílevědomě formují za pomoci příslušných institucí, výukou a výchovou, prvky společensko-psychologické se utvářejí nejen pod bezprostředním vlivem existujícího sociálně politického systému prosazujícího formování potřebných vlastností, ale do určité míry i živelně pod vlivem reálných podmínek a konkrétních životních okolností. Tato vrstva (sféra) morálního faktoru zahrnuje rovněž složitý komplex morálních představ a dojmů o společenské skutečnosti, včetně iluzí o její minulosti a budoucnosti. Patří sem různé tradice (výrobní, bojové), vlastenecké city, revoluční nálady, zvyky, ale i přežitky (zejména náboženské). Ačkoli všechny tyto prvky bezprostředně odrážejí vztah člověka ke skutečnosti, nemohou být hluboké a všestranné bez teoretických prvků ideologické povahy.

Komponenty této vrstvy morálního faktoru jsou charakterizovány různým stupněm stálosti. Například emoce, nálady, osobní, skupinové zkušenosti, osvojené názory jsou většinou pohyblivé, dynamické a mohou měnit intenzitu i hloubku svého projevu. Tradice, zvyky a obyčeje jsou naopak trvalejší a někdy i houževnatě konzervativní. Kvantitativně je objem společensko-psychologických prvků větší, rozhodující význam pro sociálně politické orientace mají ovšem společensko-ideologické prvky.

V podmínkách socialistické společnosti mají morální prvky výrazně kolektivistický charakter. Významnou úlohu hraje veřejné mínění, kolektivní snaha a vůle, vzájemné vztahy a jednání, charakter nálad panujících ve společnosti. V různých věkových, sociálních a dalších skupinách společnosti se silně projevují i specifické momenty vzájemného vlivu: příklad (autorita), nadšení, lhostejnost, apatie, sugesce aj. Zkoumání specifických projevů morálních prvků společenské psychologie v určitém kolektivu dokazuje, že objektivně existuje i kolektivní vůle, kolektivní city a kolektivní hněv, právě tak jako kolektivní veřejné mínění, které je svérázným kolektivním morálně psychologickým a empirickým soudem.

Vrstvy (sféry) morálního faktoru jsou relativně samostatné a hranice mezi nimi jsou značně pohyblivé. Jednotlivé vrstvy na sebe nejen vzájemně působí, ale zároveň se i prolínají. Ideologické momenty politicko-morálního vědomí, které jsou obsaženy ve společensko-psychologických prvcích, určují jejich vyhraněné třídní, morálně politickou orientaci, probouzejí „třídní vědomí“, třídní instinkt, revoluční náladu, národní sebevědomí atd. Naopak morálně psychologické prvky emocionálně zabarvují elementy ideologické a organicky se spojují s morálními city a volním úsilím.

Rozhodující vliv na kvalitu morálního faktoru mají však ideologické prvky. Ideje, vnášené do vědomí socialistické osobnosti, vstupují do těsného vztahu se složitou škálou morálně psychologických vlastností, citů, názorů, mínění a nálad. Politické a morální ideje jako by pronikaly do společensko-psychologické vrstvy morálního faktoru a přitom samy nabývaly určitého emocionálního zabarvení, přičemž však zároveň působí na city, emoce, obyčeje a snažení lidí v různých směrech. Koncentrují jejich myšlenky, vůli a citění na plnění morálních povinností a konkrétních úkolů. Akumulují celou duchovní energii k rozhodujícím aktivitám, mravní vytrvalosti a obětavosti. Jsou ve vzájemné dialektické jednotě, působí v určitém směru různými prostředky, jsou ve vzájemném souladu a zároveň jsou rozporné. To je výrazem jednoho z nejdůležitějších momentů vzájemného působení prvků morálního faktoru. Chybí-li některý z nich nebo je-li oslaben, okamžitě se to projeví na celkové úrovni subjektivního faktoru a morálního momentu zvlášť.

Dokonce i silná vůle, která není prodechnuta vysokými ideály, se může projevit jako reakční, neboť vůle bez pokrokových idejí je slepá a fanatická. Teprve když se opravdové přesvědčení spojí s morální pevností, rozhodností a pevnou vůlí, vytvoří osobnost pevného charakteru, nezlomného ducha, schopného hrdinských činů (např. historická zkušenost z blokády Leningradu za druhé světové války).

Morální faktor je tedy dán především charakterem společenských vztahů v dané společnosti a vládoucí ideologií. Současně je jeho obsah do určité míry určován obsahem dosavadních morálních zkušeností a tradic. Vypěstlost morálního faktoru je závislá na celkovém rozsahu duchovního bohatství dané společnosti. Nynější socialistická společnost proto navazuje na nejlepší humanistické tradice naší minulosti, vytváří vědomí historické kontinuity všech skutečných hodnot vybudovaných předcházejícími generacemi.

Spolu s kladnou tendencí poslušnosti však existuje i nebezpečí, že dědictví minulosti nebude rozvíjeno adekvátně novým podmínkám a novým úkolům i novému charakteru ideového boje. V. I. Lenin vždy zdůrazňoval, že „střežit dědictví neznamena omezovat se na dědictví“. Nebrat v úvahu prudký rytmus života, kvalitativně nový rozvoj výrobních sil a společenské přeměny, nepostřehnout nové požadavky, které současná doba klade na morální faktor, to může způsobit narušení rozvoje některých jeho klíčových prvků.

3. Funkce mravního faktoru

Kvalita morálního faktoru je celistvým projevem souboru morálně politických idejí, názorů a citů, které ve vědomí v daném momentu dominují a vtiskují konkrétní kvalitativní charakteristiku duchovním a morálním možnostem lidí. Konkrétní kvalita morálního faktoru vyjadřuje stupeň jeho aktivity a zejména účinnosti při řešení sociálních, politických a jiných úkolů. (1)

Vzhledem k potřebám ideologicko-výchovné práce je třeba zdůraznit předně funkci *morálně politického poznání, hodnocení a orientace*. Ideje marxismu-leninismu umožňují subjektu osvojit si vědecký světový názor a z třídních, vědeckých pozic zaujmout praktický vztah ke skutečnosti, orientovat svou aktivitu v souladu s požadavky pokrokové třídní morálky.

Morální faktor též plní funkci *bezprostředního stimulu, motivu činnosti a jednání*. Zvyšující se morální úroveň společnosti vytváří duchovní předpoklady a mravní dispozice každého občana realizovat v každodenní situaci konkrétní požadavky a program politického a hospodářského vedení státu. Odráží se zde bezprostřední vazba společenského a individuálního poznání a činnosti, která z této zvyšující se úrovně vyplývá a uplatňuje svůj vliv na vědomí, vůli a city lidí.

Mimořádně důležitou funkcí morálního faktoru je jeho *sjednocující funkce*, sjednocující skupiny a vrstvy kolem jádra společnosti — dělnické třídy a komunistické strany na základě jednotných idejí. Tato jednota je zcela novým sociálním jevem, který vyjadřuje zásadní shodu sociálních a politických cílů všech občanů státu. Morálně politická jednota se uskutečňuje v činorodém životě, při uskutečňování principů socialismu, které vyjadřují zájmy všech pracujících. V tomto smyslu je třeba připomenout prorocká Leninova slova, že „nikdy nebude přemožen takový národ, ve kterém dělníci a rolníci ve své

(1) G. L. Smirnov v práci *Sovětský člověk* v této souvislosti píše: „Když člověk přistupuje k tomu či onomu rozhodování a vykonává určité činy, určitým způsobem morálně hodnotí životní jevy a činy lidí. To znamená, že uznávání determinovanosti činů vůbec neznamena odmítání morální odpovědnosti osobnosti“ [Smirnov 1976 : 236].

většině poznali, pocítli a uvědomili si, že hájí svou, sovětskou moc — moc pracujících“ [Lenin 1962 : 313].

Třebaže marxisticko-leninský světový názor v naší společnosti proniká stále více do vědomí lidí, není hloubka jeho osvojení ve všech případech adekvátní požadavkům společnosti. Příčiny konzervativních či přímo antisocialistických projevů ve vědomí, odrážejících se někdy i v chování lidí (včetně některých členů KSC), různé odchylky od morálních požadavků kladených na socialistický způsob života nelze spojovat s nerozvinutými či rozpornými materiálními podmínkami. Nelze je jednoduše objasnit ani „zaostáváním vědomí za bytím“. (K této obecné sociologické zákonitosti je ostatně třeba přistupovat konkrétně historicky. V řadě aspektů vědecko-teoretické vědomí nejen nezaostává za bytím, ale naopak včasným řešením rozporů a pohotovým postižením pokrokových tendencí často bytí předbíhá.)

Jaké faktory vedou k udržování takových jevů, jako jsou pracovní a společenská pasivita, bezpracné příjmy, život na úkor jiných, amorálnost. Kde jsou příčiny těchto jevů a jak proti nim bojovat?

Podstata je v tom, že se socialistická společnost dosud zcela nezbavila „mateřských znamének“ staré společnosti, jež lze úplně odstranit pouze pomocí proměny řady objektivních a subjektivních okolností.

Reálný socialismus není navíc ideálním, utopickým, abstraktním modelem. Je to společnost, která podle Marxových slov uskutečnila obrovský skok od prehistorie ke skutečné historii lidstva, od zaostalosti k pokroku a dosáhla vynikajících výsledků při formování nového člověka. Zároveň se však střetává, a to v celé řadě případů, s protispoločenskými jevy ve vědomí i chování lidí, v jejich morálce, rozvíjí se v neustálém boji nového se starým. V tomto boji nesmějí stranické, státní a společenské orgány a komunisté projevovali slabost a kolísání.

Formování socialistických názorů neprobíhá nezávisle na procesu vzniku a řešení rozporů společenského života. Některé z nich vznikají v důsledku dědictví minulosti, jiné jsou podmíněny vlivem mezinárodních faktorů, další jsou způsobeny chybami subjektivního činitele. Neustále rostoucí potřeby za socialismu předbíhají rozvoj výroby. Růst materiálního blahobytu však zároveň často vyvolává jednostranný růst spotřebitelských nálad, ožívování maloburžoazní psychologie, parazitního vztahu ke společnosti a k jiným lidem, a to jako izolované jevy na celkovém pozadí růstu socialisticky zralých sociálních a duchovních potřeb lidí a odpovídajících morálních postojů.

Tyto jevy, spojené především se sférou rozdělování, jsou přirozeně předmětem politického řešení a teoretické analýzy. Strana jako odpovědný subjekt se těmito problémy, spjatými v první řadě s otázkami rozdělování a tzv. „přerozdělování“, intenzivně zabývá. O aktuálnosti celého problému svědčí slova M. Gorbačova, podle nichž „velké znepokojení strany a lidu vyvolaly také negativní procesy, které nastaly v rozdělování. Projevovalo se to v nivelizačních tendencích v odměňování za práci, což neodpovídalo požadavkům základního principu socialismu: každý podle svých schopností, každému podle jeho práce. Příjmy některých lidí značně převyšovaly jejich pracovní činnost. A to je v socialistické společnosti nejen z ekonomických, ale i z morálních důvodů nepřípustné“ [Gorbačov 1986].

Boj s chamtivostí, s touhou hromadit majetek není jednoduchý. Vyžaduje opatření sociálně ekonomického, politického i ideově výchovného charakteru: 1) zdokonalení rozdělování, materiální a morální stimulování, přísnou kontrolu míry práce a spotřeby, vědecké bilancování výroby, mezd a spotřeby, přednostní růst produktivity práce před růstem mezd; 2) důsledný boj s nepracovními důchody, se skrytými formami přerozdělování materiálních hodnot,

s úplatkářstvím, s rozkrádáním společenského majetku, se zneužíváním služebního postavení; odstraňování mezer v hospodářské praxi a v právních předpisech; 3) výchovnou práci zajišťující, aby ideový, mravní a kulturní růst lidí nezaostával za růstem materiálního blahobytu.

Uvedené formy sociálního, výchovného a morálního působení jsou podmínkou sociální spravedlnosti za socialismu. Nesmiřitelnost ke všem pokusům obohatit se na úkor státu a druhých občanů, a zároveň důstojné ocenění svědomité práce, jejího společenského významu, je projevem a dokladem sociální spravedlnosti; podněcuje tvůrčí vztah k plnění úkolů, vyvolává sociální optimismus a stále větší pracovní úsilí. Zároveň je duchovní svět člověka, který se vyznačuje uvedenými vlastnostmi a orientacemi, jednou z hlavních podmínek pro formování komunistických ideálů a názorů a vskutku socialistických životních postojů.

V boji nového se starým, v procesu překonávání mateřských znamének kapitalistické společnosti a při řešení rozporů nových musí strana uplatňovat osvědčené metody revoluční výchovy mas: je třeba chápat lidi se všemi jejich přednostmi a slabostmi, zapojovat je do správy veřejných záležitostí a do řízení výroby a na základě jejich vlastních zkušeností je přivádět k politice komunistické strany; stále přesvědčivějším osvětlováním hospodářské, sociální a kulturní politiky strany tak přivádět lidové masy k pochopení jejich vlastních zásadních zájmů. Z tohoto hlediska má obrovský význam prohlubování socialistické demokracie, zapojování mas do řízení a správy. Míra a úroveň reálného demokratismu je jedním z hlavních ukazatelů politické, hospodářské, kulturní a morální vyspělosti socialistické společnosti, projevem společenské odpovědnosti člověka.

Praxe reálného socialismu ukazuje, že duchovní, ideologické faktory, včetně faktorů mravních, se stávají stále mocnějším katalyzátorem společenského pokroku. Na zralosti subjektivního faktoru, na stupni uvědomění pracujících, na jejich morální vyspělosti bude stále více záviset řešení složitých úkolů vznikajících v průběhu dalšího dynamického rozvoje socialismu, růst jeho autority mezi národy všeho světa.

Literatura

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1962.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.

Projev M. S. Gorbačova na slavnostním shromáždění ke 40. výročí vítězství sovětského lidu ve Velké vlastenecké válce. Rudé právo 9. 5. 1985.

Projev M. S. Gorbačova v Togliatti: Mimořádná náročnost úkolů zítřka. Praha, Svoboda 1986.

Smirnov, G. L.: *Sovětský člověk.* Praha, Svoboda 1976.

Резюме

М. Хардтова: Возрастающее значение морального фактора в развитии социализма

Автор рассматривает характеристику объективных условий, при которых происходит развитие воздействия морального фактора, условий, данных не только социалистическими общественными отношениями, но и поставленными целями социалистического общества. Все это проявляется не только в мышлении, но и в поведении членов общества. Значительное внимание уделяется структуризации морального фактора, диалектике теоретического (общественно-идеологического) и эмпирического слоев и их дальнейших компонентов. Его основная определенность дана социалистической коллективистской чертой. Эта всеобщая характеристика утверждается как прямо, так и косвенно, опосредствованно при посредстве решения противоречий, свойственных социализму, противоречий, данных реальной и влиятельной позицией капитализма в современном мире, но и несоциалистическими чертами сознания членов социалистического общества, содержащимися в образе мышления, в отношении к труду, в привычках, семейных, региональных отношениях и связях и т. п. Далее автор рассматривает функции морального фактора в социалистическом обществе, его сознательного формирования как серьезной проблемы современного этапа развития, в первую очередь, в области управления обществом, в области распределения общественного продукта и воспитательно-го воздействия.

Summary

M. Hardtová: Growing Importance of the Moral Factor in the Development of Socialism

The present paper endeavours to characterize objective conditions favourable for the development of the influence of the moral factor which are determined not only by socialist social relations but also by the goals set by the socialist society. All this manifests itself in both thought and behaviour of members of the society. Considerable attention is devoted to the structurization of the moral factor, to the dialectic of the theoretical (socio-ideological) and the empirical stratum and their other components. Its basic determination is given by the socialist collectivist feature. This general characterization asserts itself both directly and indirectly, through the mediation of solving contradictions intrinsic to socialism, contradictions determined by the real and influential position of capitalism in the present world, but also by non-socialist features in the consciousness of the members of socialist society involved in the mentality, relation to work, habits, in the family, regional relations and bonds, etc. The paper then goes on to discuss the functions of the moral factors in socialist society, its conscious formation, as a serious problem of the present stage of development — especially in the sphere of social control, in the sphere of the distribution of the social product and educational influence.